

**Опис досвіду роботи
вчителя Сосновської Зої Юріївни**
Методична тема: «Основи інформаційно-комунікативної моделі правової освіти та правового виховання в школі»

“Школа має стати місцем, де виховується здорове та компетентне покоління...”

Олена Зеленська

Функціонування системи освіти в умовах воєнного стану характеризується інтенсивним пошуком нових підходів до навчання, інноваційних форм організації освітнього процесу.

У 2020 році, з моменту запровадження дистанційної освіти через поширення вірусу COVID-19 ми почали знову перевіряти свої компетенції дигітального заличення, переглядати свій порядок денний, знайшли свій баланс онлайн-форматів, під іншим кутом зору звернули увагу на актуальність дистанційного навчання і психолого-педагогічної підтримки.

Особливої актуальності набули інновації з початком широкомасштабної війни, розв'язаної російською федерацією на території України, коли стало життєво необхідним приймати швидкі, нестандартні, по суті – інноваційні рішення.

Саме тому підтримка активного упровадження інновацій в освітню галузь під час війни стала одним із ключових напрямів роботи. І під час війни, і після її завершення головним завданням освітньої галузі є і буде забезпечення якості освіти на всіх рівнях. Інновації варто розглядати як ефективні та результативні нововведення у змісті, методах, засобах і формах навчання та виховання особистості. Нова українська школа є школою навчання та розвитку компетентностей. Часи змінюються, і освітній процес слід адаптувати до потреб здобувачів освіти. Становлення України як правової, демократичної соціальної держави передбачає високий рівень правової культури кожного громадянина і суспільства в цілому, яка тісно пов'язана із загальною культурою суспільства, ґрунтуючись на її засадах, слугує відображенням її розвитку. Разом з політичною, моральною, естетичною культурою вона складає єдине ціле – соціальну культуру

суспільства. Правова культура є складовою частиною і найважливішою засадою демократії.

В умовах розбудови незалежної демократичної правової держави все більшого значення набуває правова освіта молоді. Перед вчителем стоїть завдання не повідомити матеріал і перевірити знання, а виявити досвід учнів щодо викладеної вчителями інформації. Змінилася режисура уроку. Учні співпрацюють у діалозі з вчителем, хоч і в онлайн форматі, але вони висловлюють свої думки, діляться інформацією, обговорюють те, що пропонують однокласники, відбирають під керівництвом вчителя той матеріал, що закріплений науковими знаннями.

Тому одним з найважливіших завдань курсу „Основи правознавства” є підготовка учнів до життя, набуття ними навичок правомірної поведінки, пошуку шляхів вирішення життєвих ситуацій відповідно до норм права. Реалізувати ці завдання, з огляду на складність курсу, я вважаю, можливо, лише максимально наблизивши уроки правознавства до життя, спонукаючи учнів бути не спостерігачами, а активними учасниками тих процесів, відносин, які лягли в основу викладення предмета, залучаючи їх до спільної діяльності в процесі пізнавального пошуку.

Ще Я.А.Каменський зазначав: «Якщо навчання дається дитині важко, то в цьому передусім винні методи, якими її навчають». Це твердження не втратило своєї актуальності і сьогодні.

Ефективність процесу навчання значою мірою зумовлена методами його реалізації. Оскільки головною метою навчання демократії у школі є вироблення в учнів навичок брати участь у суспільному житті та впливати на його хід, то значою мірою воно повинно відходити від традиційної форми викладання. Тому, поряд із традиційними методами викладання, доцільно використовувати новітні — що ґрунтуються на таких засадах:

Формування у процесі навчання цінностей громадянського суспільства та позитивного ставлення учнів до них.

Поглиблення розвитку кооперації в умовах навчально-виховного процесу на рівнях «учень — учень», «учень — учитель».

Використання активних та інтерактивних методів навчання, що забезпечує залучення учнів до постановки питань, дослідження проблем, процесу формулювання рішень.

Вивчення суперечливих питань за допомогою критичного аналізу різних поглядів. Залучення учнів до процесу розв'язання суспільних проблем через зміну особистої поведінки, активної участі у громадському житті на місцевому рівні.

Вирішальне значення у розумовому розвитку дитини відіграє цілеспрямоване навчання учнів, у ході якого вони оволодівають знаннями, вміннями та навичками. Для розумового розвитку учнів важливо не тільки формування фонду знань, але й своєрідних розумових прийомів, операцій, добре відпрацьованих та закріплених, які можна віднести до розряду інтелектуальних умінь.

Найголовніше завдання вчителя у будь якій ситуації - створити у аудиторії творчу атмосферу, більше того, педагог повинен розуміти психологічну сутність цього процесу. Це насамперед не насильне навчання, а заохочення до пізнання, повага інтелектуальної сили дитини.

Я давно усвідомила, що викладання правознавства в школі сьогодні вимагає від учителя творчого підходу, особливо у виборі методичних прийомів і засобів наочного матеріалу, перенесення акценту викладання на цілеспрямоване навчання, тобто на визначення структури і змісту навально – пізнавальної діяльності учня.

Досвід моєї роботи показує, що монологічні підходи у висвітлені правознавчого матеріалу уже не стимулюють учнів до активного сприйняття понятійного апарату, не розвивають мислення та уяву, не прищеплюють навички роботи з додатковою літературою.

Сьогоднішнім учням потрібен зовсім інший темп викладання: потрібні ділові і рольові ігри, проблемні групи, різні активні форми навчання, які вже давно успішно застосовуються в багатьох країнах світу. Ці завдання повною мірою вирішують активні форми і методи навчання, які мають ряд переваг перед інших методів. Учитель правознавства основну мету своєї роботи з учнями повинен вбачати в тому, щоб не тільки ознайомити їх з основами теорії державно правових явищ, а й

розвивати критичне мислення, вміння спілкуватися, брати участь у суспільному житті.

Основна ідея досвіду – залучення учнів до самостійного пошуку розв’язання правових проблем на основі отриманих знань для усвідомлення ними сутності і соціальної значущості правових явищ, що сприятиме формуванню правової культури та набуття вихованцями практичних навичок.

Науково – теоретичне обґрунтування досвіду. Впровадження в навчальний процес методів активного навчання розглянуто Є.Голантом, А.Вербицьким, М.Новиком, Т.Ремех, А.Смолкіним, О.Пометун, Ю.Ємельяновим, Ю.Бабанський, І.Лернером, А.Матюшкіним, М.Махмутовим, В.Рибальським, П.Щербанем. За І.Лернером, до активних методів відносяться частково пошуковий чи евристичний, проблемний і дослідницький. Хоча учні в цьому випадку більш активні, основною формою діяльності часто залишається монолог. Спочатку педагог у монологічній формі здійснює передачу знань учням, а потім останні повертають йому ці знання, шляхом монологічних відповідей. Інколи навчання відбувається у діалозі вчителя і учня, шляхом бесіди, однак викладач виступає як своєрідний полюс, навколо якого концентрується вся комунікація учасників процесу навчання.

У дослідженнях Х.Є.Майхнера зазначається, що людина в процесі пасивного сприйняття запам’ятує 10% того, що прочитала, 20% того, що почула, 30% того, що побачила, 50% побаченого та почутого. А при активному сприйнятті в пам’яті зберігається 80% того, що говорить сама, і 90% того, що виконує або створює самостійно. Отже, активні методи навчання значно поліпшують запам’ятування матеріалу, сприяють його ідентифікації та цілеспрямованій практичній реалізації. Саме вони дозволяють зробити навчальний процес більш результативним.

Вивчення наукової та методичної літератури з проблеми дозволило мені зробити висновок про те, що технологія активного навчання – це така організація навчального процесу, при якій неможлива неучасть в пізнавальному процесі: кожен учень або має певні рольові завдання, в яких він повинен публічно прозвітувати, або від його діяльності залежить якість виконання поставленої перед групою пізнавальної задачі.

Така технологія включає в себе методи, що стимулюють пізнавальну діяльність учнів, утягають кожного з них у розмову і поведінкову активність і спрямована на усвідомлення, відпрацювання, збагачення і особистісне прийняття наявного знання кожним учнем.

Технологія реалізації науково – методичної теми.

Активна модель навчання, з моєї точки зору, передбачає застосування методів, які стимулюють пізнавальну діяльність і самостійність учнів. Учень виступає суб'єктом навчання, виконує творчі завдання, вступає в діалог з учителем та іншими учнями. Такий спосіб навчання сприяє сприйняттю та усвідомленню учнями нового матеріалу на відтворювальному і частково перетворювальному рівні, що забезпечується в процесі виконання ними пізнавальних завдань відповідного типу: «Доведіть...», «Дайте визначення...», «Розв'яжіть...», «Проаналізуйте», «Назвіть...», «Поясніть...», «Обґрунтуйте...», «Порівняйте...».

При використанні подібних завдань помічаю, як в учнів виробляється певне ставлення до процесу пізнання. Учні переживають пізнання як позитивне явище, якщо забезпечується задоволенням їхньої пізнавальної потреби й розвивається субособистість: «Я — знавець». Внаслідок цього вихованці прагнуть до нових знань і сприймають пізнавальну діяльність як спосіб самореалізації, розвивається їх пошукова активність. Розвиток пошукової активності як якості особистості дуже важливий, оскільки сприяє адаптації людини до життя, допомагає ефективно долати труднощі.

Якщо учні систематично переживають на уроках прагнення до пошуку, то в них закріплюється й розвивається пошукове ставлення до дійсності, сутністю якого є активна дія на ситуацію інтелектуального ускладнення: «хочу розв'язати, знайти, порівняти, визначити, узагальнити...». У процесі роботи діти розвивають уміння шукати й приймати рішення, а це є головним завданням творчо-пошукової та дослідницької діяльності на уроках.

У своїй роботі я спираюсь на три рівні активності:

1. Активність відтворення – характеризується прагненням учня зрозуміти, запам'ятати, відтворити знання, оволодіти способами застосування за зразком.

2. Активність інтерпретації пов'язана з прагненням учня збагнути сенс досліджуваного, встановити зв'язки, оволодіти способами застосування знань у змінених умовах.

3. Творча активність – припускає спрямованість учня до теоретичного осмислення знань, самостійний пошук вирішення проблем, інтенсивний прояв пізнавальних інтересів.

Особливості активних методів навчання полягають у тому, що в їх основі закладено спонукання до практичної та розумової діяльності, без якої немає руху вперед в оволодіванні знаннями.

Використовуючи активні, нетрадиційні методи, перед навчанням ставлю нові завдання: не тільки дати учням знання, а й забезпечити формування та розвиток пізнавальних інтересів і здібностей, творчого мислення, умінь і навичок самостійної розумової праці. Виникнення нових завдань обумовлено бурхливим розвитком інформації. Якщо раніше знання, отримані в школі, могли служити людині довго, іноді протягом усього його трудового життя, то в століття інформаційного бума їх необхідно постійно обновлювати, що може бути досягнуто головним чином шляхом самоосвіти, а це вимагає від людини пізнавальної активності та самостійності.

Під пізнавальною самостійністю розумію прагнення і вміння самостійно мислити, здатність орієнтуватися в новій ситуації, знаходити свій підхід до вирішення завдання, бажання не тільки зрозуміти засвоювану навчальну інформацію, а й способи добування знань; критичний підхід до суджень інших, незалежність власних суджень.

Технологія інформаційно-комунікативної моделі освіти включає в себе методи, що стимулюють пізнавальну діяльність учнів, утягають кожного з них у розумову і поведінкову активність, і спрямована на усвідомлення, відпрацювання, збагачення і особистісне прийняття наявного значення кожним учнем. Тому широко застосовую проблемні ситуації, навчання через діяльність, дослідницькі методи, групову і парну роботу, ділові ігри, творчу гру «Діалог», «Мозковий штурм», метод проектів, «Круглий стіл», «Обговорення в колі», дискусію, методи діалогу, ігрове

проектування, імітаційний тренінг, організаційно – ділові ігри, організаційно – розумові ігри, дискусія та інші.

Робота в групах проводиться на різних етапах уроку. Особливо вона ефективна під час аналізу нормативних документів. При цьому учні вільно спілкуються один з одним, інформація доповнюється, уточнюється.

Наприклад, вивчення теми «Конституційне право України» передбачає широкі можливості для використання нестандартних форм і методів навчання. Розглядаючи питання про класифікацію прав людини (тема уроку «Конституційні права і свободи людини») організовую роботу в групах. Для вивчення цього питання учнів об'єдную у 3 групи і вони, працюючи з текстом Конституції України розглядають відповідні статті (попередньо вчитель повідомляє, на які групи можна поділити права людини):

1 група – статті, які визначають громадянські права людини;

2 група – статті, які декларують політичні права людини;

3 група – статті, які визначають соціально-економічні й культурні права.

Після закінчення роботи доповідачі звітують, записуючи результати у відповідні колонки таблиці на дошці:

Громадянські права

Політичні права

Соціально-економічні та культурні права

Підводячи підсумок, учитель підкреслює, що визначені групи прав людини конкретизовані і закріплені міжнародними правовими актами: Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права.

Всі типи проблемних завдань передбачаю для створення проблемної ситуації, за якої в учнів актуалізується природна потреба пошуку, активізується творче мислення, концентрується увага, а наявні знання застосовуються на різних етапах уроку як засоби мотивації, осмислення вивченого, узагальнення та систематизації матеріалу.

Проблемне навчання – один з методів активного навчання – така форма, в якій процес пізнання учнів наближається до пошукової, дослідницької діяльності.

Успішність проблемного навчання забезпечується спільними зусиллями викладача і учнів. Моє основне завдання – не стільки передати інформацію, скільки долучити слухачів до об'єктивних суперечностей розвитку наукового знання і способів його дозволу. У співпраці учні відкривають для себе нові знання, осягають теоретичні особливості окремої науки.

На уроках намагаюся створити ситуації, на яких учень зможе:

- захищати свою думку, наводити на її захист аргументи, докази, користуватися набутими знаннями;
- ставити питання вчителю, товаришам, з'ясовувати незрозуміле, поглиблювати процес пізнання;
- рецензувати відповіді товаришів, інші види роботи, вносити корективи;
- допомагати товаришам у виконанні колективних та індивідуальних творчих робіт.

Аналіз конкретних ситуацій – один з найбільш ефективних і поширених методів організації активної пізнавальної діяльності учнів. Метод аналізу конкретних ситуацій розвиває здатність до аналізу нерафінованих життєвих і виробничих завдань.

Сьогодні дуже часто педагоги використовують метод проектів. На уроках діти самі обирають собі по темі матеріал та вид проекту. Я прийшла до висновку, що в учнів з'явилося правильне ставлення до навчальної діяльності і потрібно саму навчальну діяльність будувати особливим чином, тобто систематично і цілеспрямовано орієнтувати школярів на активне мотивоване оволодівання системою знань і способів діяльності. Так, наприклад, при вивченні теми «Що таке права і свободи людини» учні складають проекти «Права людини», «Мої свободи», «Права, якими я користуюся», «Конституційні обов'язки», «Конвенція ООН про права дитини» та ін. Використання елементів гри підвищує пізнавальні інтереси учнів, розвиває самостійність, колективізм, активізує пасивних. Дослідження, пов'язані з розробкою і впровадженням нових технологій, в основу яких покладено застосування ігор, свідчать про наявність у них значних можливостей щодо підвищення ефективності навчання. Бажання грати, прагнення до діяльності

властиві кожному учневі. В грі діти вчаться логічно висловлювати свої думки, послідовно діяти, бути спостережливими тощо. Гра – певним чином організоване заняття, як потребує напруження емоційних і розумових сил. Вона завжди передбачає прийняття рішення – як діяти, що сказати, як виграти? Бажання відповісти на ці запитання стимулює розумову діяльність гравців.

Як свідчить особистий досвід, найефективніше перевірити знання фактів, понять, термінів, вдається на уроці -типу «Брейн -ринг». За результатами гри можна зробити висновок, щодо рівня підготовки учнів з даної теми, їхнього вміння логічно мислити, швидко приймати рішення. Такі уроки цікаві тим, що дають можливість всебічно розглянути проблему, знайти найбільш вдале рішення. Вони активізують пізнавальні можливості школярів, виховують почуття колективізму, розвивають допитливість, вчать самостійності. Рольова гра допомагає учням здійснити перехід від засвоєння матеріалу на репродуктивному рівні до репродуктування ідей. Рольова гра та інсценізація виховує потребу знати, щоб не опинитися поза грою.

Цікавою формою роботи на уроках Основ правознавства є розігрування правової ситуації по ролях. Вивчаючи тему “Сімейне право”, пропоную учням «Справи про ...», в яких учні в ролях “судді”, “адвоката”, “потерпілих” розв’язують проблемні правові ситуації. Наприклад, «Справа про ...»

З великою цікавістю учні розв’язують правові ситуації, які розвивають правове мислення, активізують пізнавальні можливості учнів, поглинюють знання з основ правознавства. Правові ситуації учні розв’язують методом групового інтерактивного навчання, адже досвід показує, що учням буває психологічно складно звертатись за поясненням до вчителя, і набагато простіше – до ровесників.

З методом рольових ігор добре поєднується метод аналізу життєвих ситуацій. Цим методом я користуюсь на кожному уроці правознавства при вивченні галузей права: трудового, сімейного, адміністративного, карного, житлового. Я ілюструю життєвими ситуаціями (своїми, колег, знайомих, запропонованими самими дітьми) основні статті кодексів. Дуже часто діти самі задають питання з проханням пояснити ту або іншу життєву ситуацію з точки зору Закону.

Підготовка доповідей та повідомлень входить до переліку основних вмінь школярів. Однак не секрет, що такі виступи викликають певні труднощі в учнів, вимагають від них великої пошукової роботи. Протягом уроку – семінару, на якому в основному і використовуються доповіді і повідомлення, учні вчаться точно формулювати свою точку зору, логічно розмірковувати, добирати докази, керувати своїми емоціями, бути толерантними до позицій інших.

Для глибшого засвоєння навчального матеріалу використовую таку форму роботи як інтерв'ю. Вивчаючи тему “Трудове право”, даю учням завдання: взяти у своїх батьків або родичів інтерв'ю з таких питань:

- Коли ваші батьки почали свою трудову діяльність?
- Яка їх професія, спеціальність, кваліфікація?
- Де вони набули свою професію?
- Як відбувається прийом на роботу?
- Де працюють ваші батьки?
- Які відомості заносяться в трудову книжку?
- Коли і ким вона видається? Де зберігається?
- Які нагороди мають батьки за свою працю?
- Як повинен поступити працівник, який бажає змінити місце роботи?

Обговорення відповідей поглибує знання учнів з основ правознавства, викликає зацікавлення предметом, активізує їхні пізнавальні можливості. Норми трудового права вивчаються на конкретних прикладах з життя та досвіду батьків учнів.

У ході вивчення нових тем на уроках правознавства я намагаюся використовувати таблиці та опорно – логічні схеми, що дають змогу покращити процес засвоєння нових знань учнями. Досвід показав, що їх ефективність залежить від цілей і завдань конкретного заняття, особливостей змісту навчального матеріалу, рівня сформованості навчальної діяльності учнів.

З досвіду роботи, я прийшла до висновку: активне мотивоване оволодівання учнями системою знань і способів діяльності визначається значною мірою тим, як вчитель організовує їх навчальну діяльність, які її структура і характер.

Серед форм і методів активної моделі навчання, на мою думку, найбільш продуктивними є: дискусія, складання тез, відкриті завдання з розгорнутою відповіддю, написання наукових робіт, рольові ігри, розв'язання проблемних ситуацій, конспектування, повідомлення.

Перевага всіх розглянутих мною методів технології активного навчання очевидні. Розумне і доцільне використання цих методів значно підвищує розвиваючий ефект навчання, створює атмосферу напруженого пошуку, викликає в учнів і вчителя масу позитивних емоцій і переживань.

Технологія активного навчання – це навчання, що відповідає силам і можливостям школярів. Переслідуючи освітні цілі, активні методи навчання впливають в комплексі на особистість дитини, впливають на розумовий розвиток.

Апробація ділових, дидактичних ігор «круглого столу», методів подиву, успіху та інших показала ефективний вплив активних методів навчання на розвиток і виховання школярів.

Активні методи сприяли кращому засвоєнню знань з розвитку зв'язного мовлення, ознайомлення з оточуючим, розвитку математичних уявлень. Діти розвивали увагу, вміння швидко зметикувати, виконати завдання, точно відповісти, проявити кмітливість.

Отже, можна сформулювати найважливіші аспекти використання нетрадиційних, активних методів навчання:

- використовувати активні методи навчання і виховання в педагогічному процесі;
- включати в навчальні заняття проблемність;
- керувати формуванням і розвитком індивідуально–психологічних особливостей учнів;
- залистати учнів у постійну діяльність: відповідають, аналізують, міркують, оцінюють, виділяють головне;
- організовувати співпрацю і кооперацію;
- організовувати колективну взаємодію;

- змінити модель вчителя: співорганізатор, партнер, інтерпретатор, консультант (традиційно –організатор, інформатор, консультант);
- дотримуватися єдності і узгодженості вимог до поведінки учнів в організації їх навчальної діяльності.

Отже, використання активних форм і методів навчальної роботи активізує розумову діяльність школярів, сприяє зацікавленню навчальним предметом, розвиває історичне мислення, вміння та навички, допомагає проявити особисте «Я».

Застосовуючи на уроках різноманітні методи навчання, потрібно прагнути підготувати дітей до участі у громадському житті. Виховуючи в них почуття впевненості у собі, у своїх діях і, разом з тим, критичне ставлення до своєї особистості, намагатися формувати у них повагу, толерантне ставлення до людей.

Реалізація проблемного підходу в процесі вивчення правознавства є, на мою думку, одним із засобів, який забезпечує засвоєння програмного матеріалу на належному рівні, сприяє поглибленню предметних компетентностей, стимулює учнів до пошукової і дослідницької діяльності і таким чином сприяє формуванню творчої особистості, її активної громадської позиції в житті українського суспільства, а це є одним з головних завдань, які стоять перед загальноосвітньою школою.

Результативність роботи.

Робота над даною темою ефективна і результативна. Вона розвиває інтелектуальну й духовну сфери особистості; сприяє створенню на уроці комфортного освітнього середовища; підвищує мотивацію до навчання; посилює творчу активність та ініціативність учня на уроці; виховує самостійність; дає можливість учню самореалізуватися та самоутвердитися; убезпечує навчання від механічності.

Список переможців

III-IV етап Всеукраїнських учнівських олімпіад з правознавства

2018	Аксьонов Юрій II місце
2019	Зоря Даніїл IІІ місце
2019	Бражнік Євген III місце

2019	Горгуль Лілія 11 місце
2019	Козирь Ангеліна 111 місце

Всеукраїнський турнір юних правознавців 2019 - III місце.

Ефективна організація нововведень у закладі освіти залежить від розвитку його потенціалу, професйної компетентності педагогічного колективу до роботи в умовах пошуку, створенні науково-методичної та матеріально-технічної підтримки інноваційних змін.

Тримаймося!

Ми – сильні!

Ми – Україна!»

Список використаних джерел

1. Активні та інтерактивні технології навчання [Текст] // Віхи століть. – 2004. – № 4. – С. 48-74.
2. Дичківська І. М. Інноваційні педаго-гічні технології. – К.: Академвидав, 2004.
3. Крамаренко, С. Г. Інтерактивні техніки навчання як засіб розвитку творчого потенціалу учнів [Текст] / С. Г. Крамаренко // Відкритий урок. – 2002. – № 5-6.
4. Левітас, Ф. Л. Методика викладання історії [Текст] : практикум для вчителя / Ф. Л. Левітас, О.О. Салата. – Харків: Основа, 2007.
5. Майданик О.Формування пізнавального інтересу учнів до правознавства в умовах закладів нового типу // Історія України. - 2002. - № 28.
6. Мокрогуз, О. П. Інноваційні технології на уроках історії / О. П. Мокрогуз. – Харків. Основа, 2007
7. Нестеренко Т., Богданова О. Методика інтерактивного навчання на уроках правознавства і історії України // Історія України. – 2003. - №13.- квітень.
- 8.Павлова Т.А. Методи активного соціально-психологічного навчання [Текст]: Учеб.пособие. / Т.А. Павлова, Н.В. Мтяш. - М.: Академія, 2007.

9. Поліщук Л. Рольова гра на уроках історії та права // Історія України. – 2003. - №2.
10. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О.І. Пометун, Г.О. Фрейман. – К.: Генеза, 2006.
11. Пометун О, Пироженко Л. В. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. –К., 2002.
12. Софій Н. Інноваційні методи навчання та викладання: теоретичне підґрунтя та методика використання. – К.: Проект «Рівний доступ до якісної освіти», 2007.
13. Труфанова О. Організація групової роботи на уроках правознавства // Історія України. – 2003. – №5.
14. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проектна діяльність: Науково-методичний збірник/ за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ-Чернівці «Букрек». 2022.